

રાજેન્દ્ર શુક્લ કૃત 'સભર સુરાહી' : શબ્દશક્તિનો સાક્ષાત્કાર

શબ્દની શોધમાં અવિરત ચાલતા અને શબ્દમાં સ્વ અસ્તિત્વને પામવાની નિસબત સાથે સર્જન કરતાં કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લ ગુજરાતી સાહિત્યની મોંઘી મિરાત છે. તેમની પાસેથી 1970માં 'કોમલ રિષભ', 1972માં 'સ્વ વાયકની શોધ'ના પ્રકાશન પછી આઠ વર્ષના વિરામ બાદ 1981માં ત્રીજો કાવ્યસંગ્રહ 'અંતર ગાંધાર' પ્રાપ્ત થયો અને અઢી દાયકાના લાંબા અંતરાલ બાદ 2005માં તેમનો પાંચમો સંગ્રહ 'ગઝલસંહિતા' પ્રકાશિત થયો. રાજેન્દ્રભાઈના પ્રશંસકો અને ભાવકોના પ્રયત્નોથી પ્રકાશિત 'ગઝલસંહિતા' રાજેન્દ્ર શુક્લની સર્જનાત્મકતાની ઊંચાઈ અને ઊંડાઈ બંનેને તાગે છે. ભાષા, રજૂઆત અને ભારતીય ઋષિપરંપરા સાથેનો નાતો 'ગઝલસંહિતા'ને સર્વોત્તમ ગઝલસંગ્રહ તરીકે સ્થાપિત કરે છે. 2007માં રાજેન્દ્ર શુક્લને 'ગઝલસંહિતા' સંદર્ભે 'રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ' એનાયત થયો છે. 'દિલ્લી સાહિત્ય અકાદમી' દ્વારા અપાયેલો આ એવોર્ડ માત્ર રાજેન્દ્ર શુક્લની ગઝલોનું જ નહિ પરંતુ ગુજરાતી ગઝલનું રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ થયેલું બહુમાન છે.

'ગઝલસંહિતા'ની રચનાઓને પાંચ મંડલમાં વિભાજિત કરવામાં આવી છે- પ્રથમ મંડલ - 'સભર સુરાહી', દ્વિતીય મંડલ 'મેઘધનુના ઢાળ પર', તૃતીય મંડલ 'આ અમે નીકળ્યા', ચતુર્થ મંડલ 'ઝળહળ પડાવ' તથા પંચમ મંડલ 'ઘિર આઈ ગિરનારી છાયા'. પ્રત્યેક મંડલની શરૂઆતમાં "અસ્તુ બ્રહ્માર્પણમ્" કરીને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો શ્લોક મૂકવામાં આવ્યો છે. પાંચ મંડલમાં અંદાજે ૪૬૦ જેટલી ગઝલો છે.

ચંદ્રકાંત ટોપીવાલાના મતાનુસાર પ્રથમ મંડલ 'સભર સુરાહી' ગઝલને ભારતીય રીતે અંકે કરવાના કવિઉદ્યમની દિશાને નિર્દેશે છે.^૧ અહીં ફારસી ગઝલની પ્રકૃતિને કવિ વેદકાલીન અને વેદાન્તકાલીન સંસ્કૃતિનો સમાગમ કરાવે છે;

"પૂર્ણમાંથી અંશ, અવતારી થયો,
સ્વાદ કાજે શબ્દ સંસારી થયો
'તું' થઈને શુદ્ધ શૃંગારી થયો,
'હું' થઈને અવધૂત અલગારી થયો.

(પૃ. ૧૧, સભર સુરાહી)

કવિ માટે શબ્દ સાધન છે અને સાધ્ય પણ. રાજેન્દ્રભાઈ માટે તો શબ્દ સમાધિસ્થ થવાનું કારણ પણ. કવિ શબ્દના અવતારને કાળ-કંદરા, તેજ, માટી, મૂર્તિ, મંદિર, આરતી, પુષ્પો અને પૂજારી તરીકે કલ્પે છે. કવિ શબ્દના લયથી પ્રારબ્ધનું ચયન કરે છે, શબ્દ પહેલા અને પછીના વિસ્મયને પામવા કવિ પ્રયત્નશીલ છે, એટલે જ કહે છે__

"કોણ ગૂંથે ને ઉકેલે_
શબ્દનું ને અર્થનું દ્વય !"

(પૃ. ૧૪, સભર સુરાહી)

'શબ્દનું ઘર ઊઘડે' ગઝલમાં કવિ ચિત્તમાં સતત ચાલતા સ્થિતિ અને ગતિ વચ્ચેના સંઘર્ષને આલેખે છે. જન્મજન્માંતરથી મન પર બાઝેલા પડળો- સંસ્કાર કે વૃત્તિઓના થર પછી થર ઊઘડી રહ્યા છે.

"આ શ્વાસને ઉશ્વાસ સાથે કોણ મંથર ઊઘડે,
કે જન્મજન્માંતર બધાં આ થર પછી થર ઊઘડે.
ઊભો સમય શિર આંખમાં થંભી ગઈ સહુ પરકમા,
હું ઊઘડું ઉંબર ઉપર, સામે ચરાચર ઊઘડે !"

(પૃ. ૧૬, સભર સુરાહી)

ગુજરાતી ગઝલના ગુજરાતીપણાને અકબંધ રાખીને સંસ્કૃત પરિપાટીએ ગઝલ સર્જવી કવિ માટે સાવ સહજ છે. કવિએ 'શબ્દ' દ્વારા 'સબદ' ની આરાધના કરે છે, તેઓ શબ્દને વાવે છે, લણે છે અને નામરૂપનું વસ્ત્ર વણે છે. અહીં આપણને કબીરનો સંદર્ભ મળે છે. કવિ શબ્દના દ્વારને ખખડાવ્યા વિના ગઝલ કહે છે, પોતાના જ અજવાળે શબ્દને તરજીમના તરંગો પર બેસાડીને વૈતરણી ય પાર કરાવી દે છે.

"ઊગ્યો આંગણામાં અકળ શબ્દ તેથી-
હું ઈશ્વરને આરાધું શ્રોતા સ્વરૂપે."

(પૃ. ૨૧, સભર સુરાહી)

પરમાત્માના અકળ સ્વરૂપને શબ્દમાં આરોપિત કરીને કવિ પોતાની પૂજાને ત્યારે પૂર્ણ થઈ ગણે છે, જ્યારે ગઝલ રચાય છે. રાજેન્દ્રભાઈ માટે ગઝલ શબ્દનું આહવાન પણ છે ને આહુતિ પણ છે. તેઓ ગઝલ દ્વારા જ મંત્રનો ઉદઘોષ કરે છે. ગઝલ દ્વારા વૈખરી અને પરાને વ્યક્ત કરતા કવિ 'ગઝલની સર્જન પ્રક્રિયા વિષે' પણ ગઝલ રચે છે.

"ફફડી જવાય એવી અકળ ચોટ હોય છે,
ના પ્રક્રિયા કશીય, એ વિસ્ફોટ હોય છે."

(પૃ. ૩૦, સભર સુરાહી)

પરમને પામવાની ઉત્કંઠા વિસ્ફોટની ક્ષણ સુધી પહોંચી શકે છે. આત્માને છેદવા, ઘસવા, તપવાનો ગીતાલક્ષી સંદર્ભ કવિ શબ્દ માટે પ્રયોજે છે.

"છેદું, ઘસું, તપાવું, શ્વસું શબ્દાશબ્દને,
અવતારવા કદાચ મથું છું અવાકને !"

(પૃ. ૩૨, સભર સુરાહી)

'ગા ગઝલ કે' માં કવિ 'પરમેસરા' પાસે નિત નવા પ્રાસ માંગે છે.

"ચરણ મજબૂત ને પાંખ સાબૂત છે
જૂજ જણ હોય છે આમ ઊભેચરા"

(પૃ. ૩૭, સભર સુરાહી)

'ઊભેચરા' જેવી નવીન સંજ્ઞા કવિ સહજતાથી પ્રયોજે છે. ચપટી મીઠું- સૂકો રોટલો જેવા ઉલ્લેખો ગઝલને નખશિખ ગુજરાતી બનાવે છે. ત્રણેય કાળમાં પોતાની હયાતી બતાવીને કવિ શબ્દની સામે જ ભભૂતિ ચોળીને ભાલ પર તિલક તાણે છે. 'જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે' નો મધ્યયુગીન સંદર્ભ લઈને કવિ 'જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે' રચે છે. જેમના મન લોબાનની જેમ મધમધે છે તેવા જનને ગઝલસિદ્ધિ વરે છે.

"સભર સુરાહી લલિત લયક કટિ,
કોમલ સ્કંધા ગઝલ,
વન વન ભમતાં મિલત અતર્કિત
યોજનગંધા ગઝલ"

(પૃ. ૪૯, સભર સુરાહી)

અપૂર્વ કાફિયાની સાથે અહીં મૂકાયેલી 'અતર્કિત' સંજ્ઞા કવિની કાવ્યપ્રક્રિયાને સમજાવે છે. રાલ્ફ ઈમર્સનની જેમ આ કવિને સહજવૃત્તિ (Instinct)માં અને સ્વતઃસ્કુરણ (intuition)માં વિશેષ રુચિ છે. આ જ વાત 'શબ્દો નમે છે' માં આ રીતે મૂકાયેલી છે.^૨

"તારતમ્યોથી ન લાઘે તત્વ કંઈએ,
તર્કથી પર છે મથામણ મૂળગામી"

(પૃ. ૫૭, સભર સુરાહી)

તર્ક અને પ્રીતિને ટકરાવવાની વાત, બે પ્રતીતિને ટકરાવવાની વાત કવિ 'ટકરાવીયેં' માં કરે છે. 'ગઝલ ગૂંથિયે' માં કવિ કૃષ્ણ-સુદામાના મિલન સમયે આવતા તાંદૂલનું પુરાકલ્પન (Myth) પ્રયોજે છે. રાત્રિનું શબ્દચિત્ર સંસ્કૃતશૈલીમાં રાજેન્દ્રભાઈ જ આલેખી શકે- "સા નિશા સર્વભૂતાનામ્ " જેવા શીર્ષક સાથે કવિ રાત્રિને શબ્દસ્થ કરે છે.

ગુજરાતી ગઝલનો પ્રથમ સંપાદિત ગઝલસંગ્રહ આપનાર, આરંભના ગઝલકાર સાથે તેઓ પુનઃસંધાન સાધે છે. 'દીવાને સાગર' ના શેર મૂકીને કવિ ગઝલને આગળ ધપાવે છે. 'સાગર' નો શેર આ મુજબ છે_

"મીંચીને ચશ્મ ચાલ્યો જા ! ન ડર ! દૂર સીધો રાહ !
સનમના નામ પર મસ્તાન હલેસૂં છોડ, બિસ્મિલ્લાહ ! "

એનું રૂપાંતર એ જ કાફિયા-રદીફ લઈને રાજેન્દ્રભાઈ કરે છે_

"અરે આવ્યો અજાયબ મોડ, બિસ્મિલ્લાહ
હડી કાઢી હરખને દોડ, બિસ્મિલ્લાહ
નરી આંખે હવે જોવું- નર્થું હોવું,
અરીસા, આયના સૌ તોડ, બિસ્મિલ્લાહ"

(પૃ. ૬૨, સુરભ સુરાહી)

બિસ્મિલ્લાહ કરતાં કરતાં કવિ તરત જ 'સ્વાહા !' પણ કરે છે.

"નહીં કોઈ દૈવ્યે, ન દેવાય સ્વાહા !

સમ્પ્ર્યા કરું શબ્દ, ટેવાય સ્વાહા !

ન તો સવ્ય, અપસવ્ય હું કાંઈ જાણું

ન દીક્ષા, ન સંકલ્પ હેવાય સ્વાહા "

(પૃ. ૬૪, સુરભ સુરાહી)

કવિ 'સ્વાહા!'ના કાફિયા સાથે યજ્ઞનું પવિત્ર વાતાવરણ રચે છે. અગ્નિહોત્ર, આહુતિના સંદર્ભ રચીને ગઝલ 'વેદવ્યાસાયને સ્વાહા' કરી દે છે. 'ગઝલ એટલે-' માં કવિએ ગઝલને વ્યાખ્યાબદ્ધ કરી છે-

"ગઝલ એટલે દોસ્ત નિજગંધ મસ્તી

ન કે ધૂમવું આ ઘવાયું ઘવાયું !"

(પૃ. ૭૦, સભર સુરાહી)

દીનાનાથની કૃપાને પણ કવિ ગઝલમાં ઉતારે છે. પ્રારબ્ધને શબ્દ સાથે જોડીને લખ-અલખને વીંધવા મથે છે. કર્મના બંધનમાંથી મુક્ત થવાનો રસ્તો કવિ ઋણ ઉતારીને કરે છે_

"કહી દીધું છે કર્મને ક્યારનું ચે, હવે ભૂલથી ચે નવું કે ન આથે !

ગઝલ તારું ઋણ પણ ચુકતે કરી દઉં, નથી કોઈ બીજો હવે ભાર માથે."

(પૃ. ૭૩, સભર સુરાહી)

"જો હાથ ફેલાવી શકો !" માં પરમની કૃપા પામવાનું રહસ્ય કવિએ બતાવ્યું છે. "રોનક જો ચહેરા પર ન લાવી શકો, જો છલકો જ નહિ તો કેવી રીતે છલકાવી શકો ?" પોતાનો જ પૂરો સ્વીકાર ન કર્યો હોય, સ્વ સાથે જ સંવાદ ન સાધ્યો હોય તો અન્યને કેવી રીતે અપનાવી શકો ?

"આવી શકે એમ જ બધું ચે હાથમાં,

એની કને જો હાથ ફેલાવી શકો " (પૃ. ૭૩, સભર સુરાહી)

રાજેન્દ્ર શુક્લની દરેક ગઝલમાં વિકાસનું રેખાબિંદુ સતત ગતિ કરતું લાગ્યા કરશે. સપાટી પર તરતા ભાવકને ખબર પણ કે હવે તે ઠેઠ પાતાળના પાણીને પામવા લાગ્યો છે અથવા તો પૃથ્વી પર ચાલતાં ભાવકને ખબર પણ ન પડે તે રીતે કવિ તેને કાલ્પનિક ઉદ્ધયન કરાવે છે. તેઓ કહે છે કે 'મારે મન કવિતા છે ને એ આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ છે. કવિતાનો વિષય પ્રણય, પ્રકૃતિ ગમે તે હોય પણ તેનો અંત તો અધ્યાત્મમાં જ પરિણમે. અધ્યાત્મ એટલે આંતરિકતા. કવિતા એ આંતરિક પ્રવૃત્તિ છે. એ બરોબર છે કે પંચેન્દ્રિયથી જે બાહ્ય વિશ્વને પામો તે

કવિતામાં આવે અને એ પણ સામગ્રી રૂપે. આ એક આંતરિક પ્રક્રિયા છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે "સ્વભાવ અધ્યાત્મમ". અહીંયા અધ્યાત્મ એટલે સ્વભાવ. સ્વભાવ એટલે પોતાનું હોવું. પોતાના હોવા સાથે જ કવિતાને સંબંધ હોય છે.' આ રીતે કવિની ભાવકને પોતાના સ્તર સુધી લઈ જવાની મથામણ 'સભર સુરાહી'માં અભિવ્યક્ત થાય છે.

સંદર્ભ

- I. મોદી, ચિનુ. 'મારા સમકાલીન કવિ: રાજેન્દ્ર શુક્લ' 'પરબ' ઓક્ટો. ૨૦૦૬, અંક-૫, પૃ.૪૯
- II. એજન - પૃ.૪૮

ડૉ. સંજય આચાર્ય

એસોસિએટ પ્રોફેસર

ગુજરાતી વિભાગ

મ્યુનિસિપલ આર્ટ્સ & યુ. સાયન્સ કોલેજ

Copyright © 2012 – 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat